

Олег Машевський

*Доктор історичних наук, професор,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ ТА США ЩОДО «ОСМАНСЬКОЇ СПАДЩИНИ» ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На основі американських, британських, французьких дипломатичних джерел проаналізовано суперечності великих держав на Сході під час повоєнного врегулювання 1918-1923 років. Основна увага приділяється боротьбі Великої Британії, Франції, США, Греції, султанського уряду та кемалістського руху, а також російської білогвардійської еміграції навколо визначення статусу Константинополя та режиму Чорноморських проток.

Ключові слова: міжнародні відносини, зовнішня політика, Османська імперія, міжнародні союзи, Антанта, Перша світова війна, Босфор, Дарданелли, Чорноморські протоки, Константинополь.

У сучасній системі міжнародних відносин важливе місце займає баланс інтересів світових та регіональних держав, який сформувався у одному із найбільш вибухонебезпечних регіонів – Східному Середземномор'ї. Анексія Російською Федерацією українського Криму, російська агресія на сході України спонукають світову спільноту, передусім європейські держави та США, Європейський Союз докладати значних зусиль для мирного врегулювання збройного протистояння, стримування російської експансії. Туреччина, будучи однією з найвпливовіших держав регіону, зацікавлена в стабілізації становища, територіальній цілісності Україні. Анкара намагається впливати на кремлівське керівництво з метою припинення брутального порушення прав та свобод кримськотатарського народу в окупованому Криму. Україна, як чорноморська держава, повинна враховувати та використовувати основні тенденції світової політики у цьому регіоні, намагатися заручитися якомога потужнішою підтримкою європейської та світової спільноти. Для того, щоб збагнути підґрунтя низки

складних проблем, заморожених конфліктів, що загрожують глобальній стабільності необхідно звернутися до періоду 1918-1923 років, коли на руїнах Османської імперії розгорнулася запекла боротьба країн-переможниць за територіальні, економічні, стратегічні здобутки. Цілком природно, що традиційно «головним призом» цього так званого «східного питання» вважалися Константинополь (Стамбул) та протоки Босфор та Дарданелли. Суперечності навколо них були важливими, часом визначальними для відносин між світовими державами та безпосередньо впливали на інші питання повоєнного врегулювання на Сході.

Дипломатичній та військово-політичній боротьбі великих держав за «османську спадщину» присвячена значна кількість наукових праць радянських [3; 6; 9] російських [7; 10], турецьких [19], західних істориків [18; 23; 34]. Проте вони є досить політично заангажованими, оскільки їхні автори переважно намагались висвітлити цю дискусійну проблему через призму інтересів власної держави. Значним здобутком української історіографії є кандидатська дисертація К. Русакова. Цей історик ґрунтовно та неупереджено зосередився передусім на вивченні політики Великої Британії стосовно проблеми Чорноморських проток [8]. Однак ще необхідно комплексно дослідити взаємодію, переважно боротьбу, всіх провідних країн-переможниць за контроль над османською столицею та протоками Босфором й Дарданеллами, вплив на цей процес, як султанського уряду, так і націоналістичного руху на чолі з Мустафою Кемалем. Така спроба робиться автором пропонованої наукової статті.

Питання Чорноморських проток та Константинополя стало однією з найбільш гострих проблем повоєнного врегулювання, зокрема Паризької мирної конференції, яка розпочалася 18 січня 1919 р. Як слушно зауважив американський дослідник Г. Ховард складність її розв'язання полягала у тому, що вона зачіпала переважну більшість інших аспектів міжнародних відносин [18]. На думку радянського історика Ю. Ключнікова, після відмови Росії від претензій на Протоки та османську столицю, було ліквідовано один

з головних елементів гіпотетичної рівноваги сил на Близькому Сході, й тому країнам-переможцям довелося пройти через тривалу й напружену боротьбу задля узгодження їхніх інтересів [3, с.ХІІ].

Найдієвіші важелі впливу на цей процес були у Великої Британії, враховуючи її потужний вплив у близькосхідному регіоні, однією з ознак чого, до речі, було й те, що Босфор та Дарданелли, а також Константинополь були взяті під контроль значною мірою британськими військовими та за незначної участі малочисельних французького, італійського, сербського та грецького контингентів [17, р.32]. Варто зауважити, що навіть Мудроське перемир'я 30 жовтня 1918 р. було фактично продиктоване Порті британським адміралом А. Калторпом, який відмовився, навіть, проконсультуватись у цій справі з уповноваженим французького уряду адміралом Аметом [4, с.176]. Щоправда, Франція задля відновлення французько-британського балансу впливів у районі Проток домоглася призначення свого представника генерала Ф. д'Еспері союзницьким командувачем у Константинополі та на прилеглих до нього територіях. Він, окрім суто військових питань, намагався впливати й на вирішення політичних та інших проблем. Британці, у свою чергу, грубо ігнорували ці дії французького генерала [16, р.12–14; 22, р.172]. Водночас вищезгадані французькі військові у османській столиці не бажали визнавати влади над собою британського генерала Дж. Мілна, призначеного командувачем союзницьких військ у всій Малій Азії [30, р.517].

Британський уряд намагався залучити США до розв'язання складного вузла суперечностей. Однак на заваді цьому стали як розбіжності у підходах чільних британських відомств, так і особливо ізоляціоністська налаштованість більшості американського політикуму. Британське Адміралтейство висловилося категорично проти пропозиції прем'єр-міністра Д. Ллойд Джорджа та лорда А. Бальфура, який до жовтня 1919 р. очолював Форін офіс, зробленої американському військовому аташе у Лондоні в кінці листопада 1918 р., що США, як велика держава чи не найменше залучена до

європейських суперечностей, повинні взяти на себе відповідальність, тобто мандат над турецькою територією, яка включатиме Константинополь та Протоки [24, р.408–409]. Воно вважало, що такі зобов'язання Вашингтона спонукають його подбати про збільшення свого військового флоту й зокрема посилення присутності свого ВМФ у Середземномор'ї, що зумовить виникнення суперечностей між США та Великою Британією, чого Лондону потрібно всіляко уникати. Зважаючи на це, Адміралтейство, підтримуване британським Військовим міністерством, рекомендувало уряду наполягати на цілковитій інтернаціоналізації та демілітаризації Проток, забезпеченні вільного проходу ними торгівельних суден і військових кораблів всіх держав та встановленні повного міжнародного контролю за функціонуванням цих водних артерій [23, р.86, 93].

Незважаючи на протидію своїх військових, керівники британської дипломатії таки зробили офіційно США, вищезгадані пропозиції, щодо Константинополя та Проток 14 травня та 26 червня 1919 р. Вони вважали, що завдяки цьому британські конкуренти у Східному Середземномор'ї, насамперед Франція, а також Італія, змушені будуть відмовитись від претензій на переважаючий вплив у міжнародному контролі над Протоками [34, р.365–369]. В. Вільсон відповів, що «згоден стосовно того, щоб Сполучені Штати прийняли один мандат для Вірменії, а інший – для Константинополя та Проток, якщо на це погодиться Сенат» [27, р.614]. Незважаючи на цю непевну позицію президента США, Паризька конференція витратила більше півроку на обговорення цієї пропозиції, а також пов'язаного з нею питання, чи повинен султан і загалом турки залишатись у Константинополі [28, р.676]. Це суттєво гальмувало роботу конференції, оскільки не дозволяло вирішити питання про розмежування на Балканах, яке було природньо пов'язане з врегулюванням проблеми Константинополя [26, р.716–717]. У кінці 1919 р. учасники конференції остаточно збагнули, що американська дипломатія не прийме цей мандат і вони, відкладаючи вирішення турецького питання, лише сприяли поширенню

нестабільності, антиантантівських рухів та різанини християнського населення на теренах колишньої Османської імперії [9, с.56; 34, р.370–371].

Характерно, що султанський уряд також погоджувався на американський мандат на весь Анатолійський півострів й більше того, просив про це конференцію. Навіть очільник турецького націоналістичного руху М. Кемаль у приватних листах до своїх однодумців у Константинополі виявляв свою прихильність до такого рішення [22, р.172; 32, р.835].

Мотиви вищезгаданої відмови США красномовно змалював член американської делегації в Парижі Г. Гувер, який зауважував, що мандат на Константинополь та Протоки стане «величезним тягарем й суспільним актом милосердя для Сполучених Штатів» [31, р.261]. Цікаво, що він вважав, що найоптимальнішим рішенням буде передача відповідальності за ці території Франції, як традиційному союзнику Росії, яка згодом відновить з нею близьку співпрацю й зможе враховувати таким чином інтереси цієї країни, для якої питання режиму Проток належало до життєво важливих [18, р.72].

Британський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж та лорд Дж. Керзон, який з жовтня 1919 р. обіймав посаду міністра закордонних справ, вважали одним з прийнятних для Лондона, способів вирішення проблеми Проток – надання міжнародною спільнотою повноважень на здійснення контролю за ними одній з малих держав, зокрема близькому союзнику Великої Британії – Греції. Британський прем'єр-міністр наголошував: «Якщо президент (США – *авт.*) відмовиться (від мандату на Босфор та Дарданелли – *авт.*), то ми повинні розглянути інші варіанти. На мою думку, найкращим з них буде контроль греків над Протоками», оскільки це матиме «вагоме історичне та етнічне виправдання» [18, р.72]. Однак такі пропозиції також виявились неприйнятними, оскільки викликали ревності з боку інших балканських країн. До того ж це грубо суперечило інтересам Парижа та Рима, які розглядали Афіни як британського сателіта [18, р.56, 60, 72; 21, р.37; 34; р.367].

Грецька дипломатія впродовж Паризької конференції сподівалась, що отримає в тій чи іншій формі контроль над Константинополем й проводила приховану агітацію за це [32, р.840]. Однак прем'єр-міністр Греції Е. Венізелос, враховуючи вищезгадані перешкоди, наголошував на засіданнях цього форуму, що хоча «у Константинополі мешкає 360 тис. греків, він не висуває претензій на Константинополь» [25, р.865]. Водночас грецький прем'єр-міністр вимагав, щоб, зважаючи на вищезгадану поступку його країни, учасники конференції дослухались до побажань Афін позбавити турецьку державу цього міста і перенести її столицю в Конію чи Бурсу. Крім того Е. Венізелос домагався приєднання до своєї держави територій, розташованих неподалік Дарданелл [25, р.369–373]. Варто зазначити, що конференція переважно дослухалась до територіальних побажань Греції, що стало також і значною перемогою британської дипломатії з питання Проток [8, с.170–171].

Значно гальмувало проведення дієвої політики Лондона щодо вирішення проблеми Проток те, що між членами британського кабінету не лише не було єдності з цього питання, а більше того, розгорталася гостра боротьба. Міністр закордонних справ Дж. Керзон, підтримуваний прем'єр-міністром Д. Ллойд Джорджем, після відмови США прийняти мандат на Константинополь та Протоки, наполягав на відокремленні від турецької держави її власної столиці, а відтак підпорядкування цього міста та Босфора і Дарданелл виключно міжнародному контролю. Вони мотивували свою позицію тим, що за умови поширення британського впливу на колишні території Османської імперії, насамперед район Перської затоки, потрібно було остаточно позбавити їхнього попереднього правителя султана його авторитету. Однак більша частина міністрів британського кабінету наполягала на збереженні Константинополя та Проток у складі турецької держави, але під британським мандатом, стверджуючи, що вигнання султана із столиці не лише налаштує проти Лондона турецьку державу, а й викличе обурення мусульман, в тому числі британських підданих. Це також викличе проблеми щодо необхідності

витрачення значних ресурсів, насамперед військових, для підтримання безпеки Константинополя. Зрештою керівник уряду та господар Форін офісу змушені були під впливом колег відмовитись від своїх планів [8, с.166–169; 15, р.835–836], незважаючи на те, що вони мали досить потужного, хоча, як виявилось, недостатньо активного однодумця в цьому в особі президента США В. Вільсона який також вважав за доцільне, щоб султан разом з його урядом залишили Константинополь [15, р.670].

У той час, як американці уникали брати на себе відповідальність з такого непевного та конфліктного питання, як проблема Чорноморських проток та Константинополя, російські емігранти, об'єднані у так звану політичну конференцію, базовану в Парижі й уповноважену Тимчасовим урядом адмірала А. Колчака представляти інтереси Росії, подали 5 липня 1919 р. до секретаріату Паризької мирної конференції меморандум, що стосувався проблем повоєнного врегулювання на Сході. Цей документ підписали князь Г. Львов, С. Сазонов та В. Маклаков. У ньому наголошувалось, що «поміж всіх цих питань найважливішою, на російській погляд, є проблема Проток та Константинополя» [15, р.670].

Стосовно режиму Проток росіяни наполягали, окрім цілковитої свободи торгівельного судноплавства, на вільному проході ними військових кораблів чорноморських держав і водночас їх закриття для інших, тобто неприбережних до Чорного моря країн. Таким чином лідерами білогвардійського руху була висловлена позиція, сформульована ще до світової війни царською дипломатією, і яка, як відомо, ще тоді виявилась вкрай неприйнятною для західних країн. Більше того, представники так званої «нової Росії» ще й вимагали надання їхній країні мандату Ліги Націй на керівництво адміністрацією, що буде забезпечувати визначений міжнародними угодами режим Проток. Щоправда, білогвардійська дипломатія згодна була, що доки не стабілізується ситуація у Росії, цю роль тимчасово може виконувати міжнародна адміністрація, яка обов'язково згодом передасть свої функції російським уповноваженим. Крім того у цьому

меморандумі наголошувалось, що для Росії буде вкрай неприйнятним надання мандату на Константинополь будь-якій державі, й вона схиляється до міжнародного контролю над цим містом за активної участі російських представників [15, р.670–673]. Тобто, російське імперське мислення мало таку велику інерцію, що провідники білогвардійського руху, які не могли дати лад власній країні, ще й претендували на управління стратегічно важливими територіями, що не належали до їхньої держави. Однак, як виявилось, ці російські амбіції не мали жодного впливу на керівництво Паризької конференції [23, р.94].

Характерно, що в той час, як Вища Рада конференції неодноразово приймала делегації численних народів колишньої Османської імперії, вона, тривалий час цілковито ігнорувала прохання щодо цього з боку делегації, сформованої османським урядом [18, р.49; 22, р.174]. Однак Порта оприлюднила свою позицію у меморандумі від 12 лютого 1919 р., в якому вимагала, щоб турецька держава була відновлена на принципах, запропонованих у 14 пунктах Вільсона, тобто з включенням до неї територій, на яких етнічні турки склали більшість населення. Значний наголос у цій заяві робився на тому, що Порта не заперечує, щоб було гарантовано вільне торгівельне судноплавство для всіх держав, однак натомість турецька держава повинна отримати право на необхідні заходи для захисту її столиці [23, р.92–93]. Османські дипломати планували використати задля досягнення цієї мети суперечності між Парижем та Лондоном, зокрема занепокоєність Франції майбутнім її кредитів Порті та французьких інвестицій, а також сподівались на відстоювання США проголошених ними вищезгаданих принципів [18, р.49–50].

У червні 1919 р. османська дипломатія домоглася, щоб країни Антанти вислухали її пропозиції. 17 червня 1919 р. великий візир Д. Ферід-паша офіційно повідомив Раді Десяти бачення Портою післявоєнного устрою. Зокрема він просив, щоб турецька держава отримала право на захист Константинополя та Адріанополя, а це не відповідало планам союзників,

стосовно демілітаризації зони Проток та османської столиці. Крім того, представник султанського уряду домагався мандату США на Константинополь та Протоки, разом з іншою частиною Анатолії. Якщо ж Вашингтон відмовився б від цієї місії, то Порта прагнула, щоб ці території перейшли під французький мандат [18, р.69–70; 19, р.33–34].

Однак країни-переможці, як свідчить їх відповідь османському уряду від 29 червня 1919 р., не сприймали турецьку позицію, що створювало передумови для посилення антиантантівських настроїв. Після грецької окупації 14-18 травня 1919 р. Смірни (на південному заході Анатолії), заселеної переважно турками, розпочалося стрімке розгортання національно-визвольного руху на чолі з генералом М. Кемалем [3, с.XVI; 15, р.688–689; 19, р.34; 22, р.193]. До речі, він також, щоправда, безуспішно домагався, щоб на конференції було представлено два делегати від очолюваного ним руху [3, с.XVI–XVII].

Дуже важливим для повоєнного врегулювання на Сході була позиція Франції. Вона вважала, що не можна залишати Протоки «під слабкою й продажною владою, на зразок турецької» [18, р.71], й наполягала на абсолютно вільному, без будь-яких обмежень, судноплавстві ними під наглядом міжнародної комісії [15, р.1016–1017; 20, р.80–82]. Стосовно долі Константинополя, то французький делегат на Паризькій конференції генерал А. Бертело писав Дж. Керзону 11 січня 1920 р., що з точки зору історичної справедливості було б бажаним позбавлення турецької держави цього міста. До того ж міжнародний контроль над Константинополем, на думку А. Бертело, полегшив би гарантування безпеки судноплавства Протоками. Водночас французький дипломат звертав увагу на те, що у Франції ця думка має багато опонентів насамперед поміж представників ділового світу, оскільки його країна є провідним кредитором та інвестором турецької держави [15, р.1016–1017].

Французький прем'єр-міністр Ж. Клемансо наголошував, що європейські держави самі за останні кілька століть зробили фактично все для

того, щоб зберегти Константинополь під владою султана [28, р.712]. Франція побоювалась реакції на вигнання султана зі своєї столиці у середовищі мусульман, які мешкали у французьких володіннях в Алжирі та Марокко. Париж вважав також, що Порту, якщо вона перебуватиме на берегах Босфора, буде легше контролювати, аніж тоді, коли турецька столиця знаходитиметься в середині Анатолійського півострова [23, р.103–104]. Французька преса наголошувала, що, якщо забрати у турків Константинополь та Протоки, то вони з часом перейдуть під контроль Великої Британії, яка створить там «чорноморський Гібралтар» [4, с.189].

Проте під тиском Дж. Керзона французька дипломатія певний час навіть погоджувалась на позбавлення турецької держави Константинополя та району Проток [23, р.102–103]. Щоправда, натомість прем'єр-міністр Ж. Клемансо запропонував 11 грудня 1919 р., щоб, у такому випадку було створено окрему державу, яка б включала Константинополь і територію, прилеглу до Проток, та перебувала під цілковитим міжнародним контролем, а турецька столиця була б перенесена до міста Бурса. Варто зауважити, що конференція витратила досить тривалий час на розробку та узгодження цього проекту, який так і не був втілений у життя [9, с.55; 32, р.828–831].

Париж, прагнучи забезпечити власні інтереси, пропонував, щоб за умови цієї, так званої інтернаціоналізації колишньої османської столиці та Проток, британською сферою впливу стали Дарданелли та Мармурове море, а Константинополь, де мешкало понад 2 млн. чоловік, перебував під контролем Франції, оскільки саме французький капітал займав чільне місце у тамтешній економіці. Однак така пропозиція виявилась для Лондона вкрай неприйнятною [9, с.65].

Варто зауважити, що надання мандату на Протоки та Константинополь Сполученим Штатам, до чого тривалий час схилився Лондон, Париж розглядав як спробу Великої Британії позбавити його впливу на ці стратегічні території [32, р.843; 34, р.369]. Під впливом можливого невдоволення мусульман, які мешкали у британських та французьких

колоніальних володіннях, а також внаслідок відмови США прийняти вищезгаданий мандат, Лондон та Париж згодом взагалі відмовились від планів позбавлення Туреччини Константинополя та прилеглих до нього територій.

Італія також загалом схилялась до міжнародного контролю за функціонуванням Босфора та Дарданелл. Щоправда, вона побоювалась, що Лондон та Париж недостатньо залучатимуть Рим до цього процесу [23, р.89].

Таким чином, можна помітити, що великі держави зрештою змушені були констатувати, що найприйнятнішим статусом для Проток буде цілковитий міжнародний контроль за ними без переваги в ньому будь-якої з країн.

Необхідно звернути увагу на те, що проект мирного договору країн Антанти з Туреччиною загалом, і його положення щодо Проток зокрема, були настільки неприйнятними для неї, що навіть переможена султанська Оттоманська Порта, яка, вочевидь, втрачала владу в країні, всіляко уникала його підписання. Як писав з Константинополя британський адмірал Ж. Робек лорду Дж. Керзону 23 грудня 1919 р., вже на той час Анатолія перебувала під впливом націоналістів, й навіть султанський уряд, компетенція якого поширювалась переважно на Константинополь, існував лише тому, що М. Кемаль цьому ще активно не протидівав. Ж. Робек був переконаний, що за таких умов султанську Порту можна було змусити підписати мирний договір лише застосувавши потужний тиск [15, р.971–972]. Саме для цього 16 травня 1920 р. британсько-французька ескадра посилила контроль за всіма комунікаціями у Босфорі, Дарданеллах та Мармуровому морі, а британські та французькі війська повністю окупували Константинополь [6, с.187; 16, р.38–40].

Одним з головних положень Севрського мирного договору, підписаного, 10 серпня 1920 р. країнами-переможцями з Османською імперією, було врегулювання проблеми Проток. Стаття 37 цього документу передбачала: «Судноплавство в Протоках, включно з Дарданеллами, Мармуровим морем і

Босфором, буде віднині відкрито в мирний і військовий час для всіх торгівельних та військових кораблів, для військових і торгівельних повітряних суден, без різниці прапора». Зона Проток оголошувалась повністю демілітаризованою. Для контролю за дотриманням режиму Проток створювалась міжнародна комісія, комісари до якої призначалися урядами США, Великої Британії, Франції, Італії, Японії, Росії (по два) та Грецією, Румунією, Туреччиною (по одному) (ст. 38-39). Вона повинна була мати свій прапор, бюджет (ст. 42) і навіть поліцію (ст. 48) [3, с.19–21]. Згідно Севрського миру, турецька держава реально контролювала лише території у центральній Анатолії навколо Анкари, які до того ж вже були розподілені на сфери впливу між Францією та Італією [21, р.37]. Османська сторона під різними приводами відмовлялась ратифікувати цей договір і зрештою так й не зробила цього [3, с.XVIII–XIX; 16, р.206–207].

Ще більш критично до вищезгаданої угоди був налаштований націоналістичний рух на чолі з генералом М. Кемалем. Особливе обурення турецьких націоналістів викликали проекти створення курдської та вірменської держав на сході Анатолійського півострова, окупація греками Смірни та французами Кілікії, й фактично повний контроль країн Антанти за номінально турецькими Константинополем та територіями навколо Проток. М. Кемаль у своїх деклараціях, оприлюднених у серпні та вересні 1919 р., проголошував, що буде домагатись збереження під владою Туреччини тих частин Османської імперії, де турки становлять більшість населення. Тобто нові турецькі націоналісти небезуспішно претендували на включення до їхньої держави всього Анатолійського півострова разом із Константинополем та берегами Проток [3, с.XVIII–XIX; 23, р.93]. У заявах від грудня 1919 р. та січня 1920 р., кемалісти, звертаючись до західних держав, наголошували, що визнають необхідність гарантування свободи торгівельного мореплавства Протоками та їх демілітаризацію, однак вважають однією з обов'язкових умов становлення тривалого миру – надання Туреччині можливості подбати про безпеку Стамбула та Мармурового моря [13, р.173–174]. Тобто

оприлюднення Севрського договору не лише не завершило врегулювання комплексу проблем, що залишилися у спадок від Османської імперії й загалом світової війни, але й посилило антиантантівську боротьбу турецьких націоналістів та різанину ними християнського, насамперед вірменського населення [22, р.384]. Їх лідер М. Кемаль мотивував такі дії тим, що «у кожному кутку країни християнські елементи докладали відкрито й таємно всіх своїх зусиль задля того, щоб прискорити крах Оттоманської держави» [19, р.33].

На думку британського історика М. Андерсона, країни Антанти, розробивши та оприлюднивши катастрофічний для Туреччини Севрський мир, зокрема і стосовно Проток, підписали остаточний вирок старій султанській державі, яка до цього часу ще чинила опір тиску кемалістів й опосередковано посприяли подальшому стрімкому розгортанню цього руху [12, р.362].

У статтях Севрського договору, які стосувались Проток, звичайно, не була врахована позиція більшовицької Росії, яка на той час знаходилась у стані міжнародної ізоляції. Проте було природно, що вона як найбільша чорноморська держава також повинна була стати суб'єктом договору щодо Проток. Необхідно наголосити, що більшовицький режим після деяких вагань погодився на прохання М. Кемалю надати очолюваному ним руху підтримку у боротьбі з інтервенцією Антанти, зокрема зброєю та боєприпасами. Тому можна було очікувати від цих двох потужних сил у майбутньому узгодженої позиції стосовно проблеми Проток, ігнорувати яку навіть великим державам-переможцям буде неможливо [19, р.38].

Допомога кемалістам з боку Москви [2, с.213–214] досить швидко розвіяла ілюзію Лондона та Парижа, що якщо вони заблокують основні шляхи сполучення, що вели з Анатолії, то націоналістичний рух, позбавлений економічного підґрунтя, а відтак джерел фінансування, змушений буде капітулювати [23, р.113]. Варто зауважити, що у договорі між більшовицькою Росією та кемалістською Туреччиною від 16 березня 1921 р.

констатувалось, що вони «згодні передати остаточне врегулювання міжнародного статусу Чорного моря та Проток майбутній конференції із делегатів прибережних держав за умови, що прийняті нею рішення не завдадуть шкоди цілковитому суверенітету Туреччини, як і безпеці Туреччини та її столиці Константинополя» [5, с.68–69]. Тобто Москва та Анкара робили наголос на тому, що вирішення проблеми Проток – це справа саме причорноморських держав, що повинно було звести нанівець, за їх розрахунками, при вирішенні цього питання вплив вороже налаштованих до них країн Антанти, насамперед Великої Британії та Франції.

Розгром кемалістами спочатку султанських військ, а згодом грецьких інтервентів й розгортання у вересні 1922 р. наступу турецької армії у напрямку Проток докорінно змінило міжнародну ситуацію у цьому регіоні. Франція та Італія відкликали свої загони, розташовані на Дарданеллах, оскільки не хотіли втягуватись у війну задля того, як вони вважали, щоб британський сателіт Греція зберегла захоплену нею частину Анатолійського півострова, якою вона виявилась неспроможна керувати. Більше того, Париж та Рим розглядали посилення турецького впливу у Анатолії як потрібну противагу британському та грецькому засиллю на її теренах. Французька дипломатія наголошувала, що, якби кемалісти переконалися у справедливому вирішенні турецького питання на мирній конференції, то вони б не виявляли такої агресивності. Париж вважав цілком прийнятною вимогу М. Кемалю дозволити його армії переправитись Протоками, щоб вона змогла зайняти Фракію. Британська дипломатія висловлювалась категорично проти таких дій, наголошуючи, що це матиме наслідком вирізання там християнського населення, як це зробили кемалісти після вигнання ними греків із Смірни та прилеглих до неї територій. Французи навіть розглядали можливості співпраці з кемалістами задля їх умиротворення та відновлення впливу Парижа на Близькому Сході й зменшення там британського диктату. Щоправда, підтримка турецьких націоналістів більшовицькою Росією зводила поки що нанівець цю можливість. Такі контрверсійні підходи двох

ще нещодавно найближчих союзників зумовили публічний конфлікт між французьким президентом Р. Пуанкаре та керівником Форін офісу Дж. Керзоном [22, р.382–387; 35, р.348].

Зрештою під впливом успіхів кемалістів та зважаючи на непевну позицію Франції та Італії, Лондон, що дотепер був їхнім найжорсткішим супротивником, змушений був разом із Парижем та Римом запропонувати Туреччині перегляд на її користь найбільш принизливих положень Севрського миру за умови, що кемалістська армія припинить наступ й не увійде до демілітаризованої зони району Проток [1, с.22; 12, р.372]. Згідно Муданійського перемир'я від 11 жовтня 1922 р., турецькі війська зайняли Константинополь й навіть частину колишніх османських європейських володінь – Фракію до річки Марітца [19, р.41–42].

Проблема Чорноморських проток була одним з головних питань Лозаннської конференції (20 листопада 1922 р. – 24 червня 1923 р.), скликаної для укладання нової угоди з Туреччиною. Делегація більшовицької Росії разом з представництвом, керованих з Москви маріонеткових так званих радянських України та Грузії, наполягали на цілковитому закритті Проток для військових кораблів, будучи занепокоєними, що ними можуть входити до Чорного моря ворожі військово-морські сили. Таким чином, як слушно стверджує британський історик М. Андерсон, на Лозаннській конференції головний антагонізм, стосовно проблеми Проток, розгорнувся не, як очікували, між турецькою та західною дипломатією, а насамперед між радянською та західними делегаціями. Турецький представник також на початку конференції схилився до заборони військового судноплавства Босфором та Дарданеллами, оскільки це загрожувало безпеці його держави й, в першу чергу, найбільшого її міста Константинополя. Однак країнам Антанти, насамперед Великій Британії вдалося протягом конференції, шляхом поєднання тиску на Анкару з низкою важливих поступок їй в інших питаннях, схилити її до власної точки зору, яка полягала у прагненні забезпечити свободу проходу військових кораблів Босфором та

Дарданеллами. Лондон сподівався, що це дозволить шляхом введення свого флоту до Проток й далі до Чорного моря впливати як на Росію, Туреччину, так і на інші чорноморські держави. Сприяло зміні позиції турецької делегації й те, що у кемалістській державі виникало все більше застережень щодо подальшого зближення з більшовицьким режимом, й були досить сильними, традиційні для турків, антиросійські почуття, зокрема побоювання, що у випадку закриття Проток для закордонних військових кораблів, Туреччина знову, як це було за часів Османської імперії, залишиться у Чорному морі наодинці у можливному протистоянні з Росією. Радянська делегація зрештою взагалі була усунута країнами Антанти від участі у конференції на її завершальному етапі для того, щоб вона не підбурювала проти них турецьку дипломатію [2, с.310–318, 322–323; 11, р.299; 33, р.110–113].

Згідно Лозаннської конвенції, підписаної 24 липня 1923 р., зберігалась цілковита свобода торгівельного мореплавства Босфором та Дарданеллами, а також передбачався вільний прохід військових кораблів у мирний та воєнний час за умови, що Туреччина залишатиметься нейтральною. Навіть якщо Туреччина перебуватиме у стані війни, то вона не повинна була чинити перепони для проходу як цивільних суден, так і військових кораблів нейтральних держав. Однак будь-яка нечорноморська держава мала право проводити до Чорного моря військово-морські сили не більші від найсильнішого флоту прибережних держав. Інше обмеження передбачало, що жодна нечорноморська країна не мала права надсилати туди більше трьох кораблів, жоден з яких не повинен перевищувати водотоннажність 10 000 тонн. За Лозаннською конвенцією зберігалася, хоча й зменшувалась демілітаризована зона навколо Проток, тобто турецький уряд не мав права тримати там збройні сили та будувати укріплення. Задля контролю за виконанням цієї угоди створювалася міжнародна комісія під головуванням турецького представника, до якої входили делегати Франції, Великої Британії, Італії, Японії, Болгарії, Греції, Румунії, Росії, Сербо-Хорватсько-

Словенської держави, якщо вони ратифікують цю конвенцію, та США, якщо ті до неї приєднаються [5, с.84].

Таким чином, хоча для Туреччини були дещо покращені умови режиму Проток у порівнянні із Севрським договором, однак Босфор та Дарданелли залишались фактично поза її контролем. Невирішеною була й проблема безпеки такого мегаполісу як Константинополь, розташованого на берегах Босфора, гарнізон якого повинен був нараховувати лише 12 тис. чол. Незважаючи на те, що Лозаннська конвенція була сприятливішою для держав, прибережних до Чорного моря, ніж Севрський договір, оскільки накладала певні обмеження на вхід до нього військових флотів інших країн, більшовицька Росія, яка хотіла повністю закрити для них Босфор та Дарданелли, була вкрай незадоволена рішеннями, прийнятими в Лозанні. Вона хоча й підписала цю угоду 14 серпня 1923 р., однак не ратифікувала її [7, с.386–387].

Дослідивши дипломатичну боротьбу на Лозаннській конференції, можна помітити, що протягом цього форуму західній й насамперед британській дипломатії вдалося нівелювати антиантантівську співпрацю Москви та Анкари й схилити Туреччину до налагодження зв'язків із європейськими державами. Як слушно стверджує турецький історик А. Кілік, питання Проток стало тестом, який визначив подальший зовнішньополітичний вектор Туреччини, яка всупереч сподіванням більшовицької Росії не стала її сателітом [19, р.44].

Керівник турецької делегації на Лозаннській конференції Ісмет-паша, підводячи її підсумки, наголошував: «Ми відмовились від закриття Проток – принципу, який, як довів минулий історичний досвід, є таким, що найкраще гарантує безпеку нашої столиці і погодились на їх відкриття для кораблів всіх націй... Ми погодились на їх демілітаризацію» [19, р.46]. Західні країни, як стверджує британський дослідник Е. Карр, також були навіть дещо здивовані тим, що їм вдалося досягнути такого значного поступу з питання Проток, зокрема, що кемалійський уряд погодився на створення на своїй

території двох демілітаризованих зон – навколо Босфора і Дарданелл та у Фракії [14, р.15–16]. Ці жертви були зроблені Туреччиною багато в чому задля того, щоб усунути одну з важливих перешкод для укладання договору з метою її примирення із західними державами й повернення до міжнародної спільноти [19, р.46].

Проаналізувавши боротьбу європейських держав та США щодо «османської спадщини», можна дійти висновку, що найбільш гостра боротьба розгорнулася щодо визначення статусу османської столиці та режиму Чорноморських проток. Це гостре питання спричинило значні суперечності між учасниками Паризької мирної конференції, що гальмувало не лише вирішення цього завдання, але й інших, пов'язаних з ним проблем. Великі європейські держави, жорстко конкуруючи одна з одною за вплив у Східному Середземномор'ї, були категорично проти того, щоб одна з них здобула контроль чи навіть переважаючий вплив стосовно Проток та Константинополя. Тому учасники Паризької конференції схилилися до того, що компромісним варіантом врегулювання цього питання буде передача Лігою Націй мандата на управління вищезгаданими територіями США, як державі, що могла неупереджено виконувати цю місію, оскільки ще не мала в даному регіоні таких важливих інтересів як європейські країни. На цьому насамперед наполягала Велика Британія, яка мала найбільші важелі впливу на близькосхідну політику. Проте, незважаючи на прихильну позицію до такого рішення президента В. Вільсона, Сенат Сполучених Штатів не підтримав цю ініціативу, оскільки більшість американського політикуму виступала проти втягнення їхньої країни в європейські суперечності.

Помітно загальмувало вирішення проблеми Проток те, що британський уряд не мав консенсусу з цього питання. Найбільш гострі дискусії точилися між його членами з приводу того, чи повинна турецька держава зберегти у своєму складі Константинополь та території довкола Проток. Схожі, хоча й менш гострі розбіжності були помітні і у французькому політикумі. Париж під впливом Лондона певний час згоден був на позбавлення Туреччини цих

територій, щоправда, за умови створення на них окремої держави під міжнародним протекторатом. Проте цей проект не було реалізовано внаслідок британсько-французьких суперечностей, а також головним чином через те, що лондонські та паризькі можновладці змушені були враховувати думку десятків мільйонів мусульман, що мешкали у колоніальних володіннях цих країн й виступали категорично проти вигнання їхнього халіфа – османського султана з його столиці.

Зважаючи на вищезгадані обставини, провідні учасники Паризької конференції дійшли консенсусу, що Босфор і Дарданелли повинні залишитись у складі турецької держави, однак бути повністю демілітаризовані та пильно контролюватись світовою спільнотою. Згідно Севрського мирного договору, підписаного 10 серпня 1920 р., ці контрольні функції повинна була виконувати спеціальна міжнародна комісія. Крім того в цій угоді було визначено новий режим Босфора та Дарданелл, який передбачав вільний прохід ними як торговельних суден, так і військових кораблів.

Варто зауважити, що Паризька конференція не взяла до уваги вимоги російського білогвардійського руху надати Росії мандат на управління Чорноморськими протоками. Цей форум не дослухався і до думки як османського султанського уряду, так і націоналістичного руху на чолі з М. Кемалем, які домагались принаймні, щоб турецька держава отримала можливості для гарантування безпеки Константинополя.

Невдоволення, спричинене Севрським миром, зокрема його статтями стосовно Проток та Константинополя, було однією з вагомих причин посилення кемалістського руху. Більшовицька Росія, яка на прохання М. Кемалю надала йому допомогу в боротьбі з Антантою, сподівалась використати цю співпрацю окрім іншого і для забезпечення вигідного для себе режиму Босфора та Дарданелл, а саме закриття їх для входу військових кораблів нечорноморських держав до Чорного моря.

Військові успіхи кемалістського руху в боротьбі з інтервентами змусили країни Антанти погодитись на перегляд умов Севрського миру, зокрема й стосовно Чорноморських проток. Лозаннська конвенція 1923 р. передбачала вже більш вигідні умови для Туреччини та інших чорноморських країн. Зокрема були встановлені значні обмеження на вхід військових кораблів неприбережних держав до Чорного моря. Проте Туреччині й надалі заборонялось зводити укріплення та тримати військо у зоні Проток, окрім дванадцятитисячного стамбульського гарнізону. Протягом гострої дипломатичної боротьби між радянською дипломатією, яка вимагала повного закриття Проток для військових кораблів, та західними делегатами Туреччина зрештою перейшла від спільної позиції з СРСР до компромісу з європейськими країнами, що було значним кроком до виходу Анкари з дипломатичної ізоляції й налагодження відносин із ними.

Список використаних джерел та літератури

1. Гусейнов Г. Г. Вопрос о Черноморских проливах в 1917-1923 гг. Автореферат... канд. ист. наук / Г. Г. Гусейнов. – Баку, 1958. – 27 с.
2. История дипломатии [под ред. А. Громыко и др.]. – М., 1965. – Т. III. – 831 с.
3. Ключников Ю. Севр и Лозанна. К дипломатической истории договоров / Ю. Ключников // Севрский мирный договор и акты подписанные в Лозанне / под ред. Ю. В. Ключникова, А. В. Сабанина. – М., 1927. – 296 с.
4. Лемин И. М. Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно. 1919-1925 / И. М. Лемин. – М., 1947. – 488 с.
5. Международные отношения и внешняя политика СССР. 1871–1957. Сб. документов / сост. Л. А. Харламова. – М., 1957. – 430 с.
6. Миллер А. Ф. Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории / А. Ф. Миллер. – М., 1983. – 277 с.
7. Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия). – М., 1999. – 560 с.

8. Русаков К. А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892-1920 гг. Дисс... канд. ист.наук / К. А. Русаков. – Луганск, 2003. – 202 с.
9. Філіпенко Д. М. Друзі і вороги революційної Туреччини / Д. М. Філіпенко. – К., 1968. – 210 с.
10. Фомин А. М. Война с продолжением. Великобритания и Франция в борьбе за «Османское наследство» 1918-1923 / А. М. Фомин. – М., 2010. – 455 с.
11. Ancel J. Manuel historique de la question d'Orient. 1792-1930 / J. Ancel. – Paris, 1931. – 336 p.
12. Anderson M. S. The eastern question. 1774-1923 / M. S. Anderson. – London, 1965. – 436 p.
13. Anderson M. S. The great powers and the Near East 1774-1923 / M. S. Anderson. – London, 1970. – 237 p.
14. Carr E. H. International relations between the two world wars (1919-1939) / E. H. Carr. – L., 1950. – 302 p.
15. Documents on british foreign policy. 1919 – 1939. First series. – 1919. – London, 1952. – Vol. IV. – 1919. – 1278 p.
16. Documents on british foreign policy. 1919-1939. – First series. – 1919. – London, 1963. – Vol. XIII. – 747 p.
17. Dontas D. Greece and Turkey: the regime of the Straits, Lemhosand, Samothrace / D. Dontas. – Athens, 1987. – 249 p.
18. Howard H. Turkey, the Straits and U.S. Policy / H. Howard. – Baltimor-London, 1974. – 331 p.
19. Kilic A. Turkey and the world / A. Kilic. – Washington, 1959. – 224 p.
20. La paix de Versailles. Régime des ports, voies d'eau et voies ferrés. – Paris, 1929. – 464 p.
21. Landman J. H. New outline-history of the world since 1914 / J. H. Landman. – New York, 1946. – 368 p.

22. Laurence E. United States policy and the partition of Turkey, 1914-1924 / E. Laurence. – Baltimore, 1965. – 237 p.
23. Macfie A. L. The straits question 1908-36 / A. L. Macfie. – Saloniki, 1993. – 239 p.
24. Papers relating to the foreign relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference / Publications of the Department of State. — Washington, 1942. – Vol. I. – 575 p.
25. Papers relating to the foreign relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference / Publications of the Department of State. – Washington, 1943. – Vol. III. – 1062 p.
26. Papers relating to the foreign relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference / Publications of the Department of State. — Washington, 1943. – Vol. IV. – 880 p.
27. Papers relating to the foreign relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference / Publications of the Department of State. – Washington, 1946. – Vol. V. – 946 p.
28. Papers relating to the foreign relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference / Publications of the Department of State. – Washington, 1946. – Vol. VI. – 1021 p.
29. Papers relating to the foreign relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference / Publications of the Department of State. – Washington, 1946. – Vol. VII. – 984 p.
30. Papers relating to the foreign relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference / Publications of the Department of State. – Washington, 1946. – Vol. VIII. – 986 p.
31. Papers relating to the foreign relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference / Publications of the Department of State. – Washington, 1945. – Vol. XI. – 736 p.

32. Papers relating to the foreign relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference / Publications of the Department of State. – Washington, 1947. – Vol. XII. – 881 p.
33. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1923. – Washington, 1938. – Vol. II. – 1283 p.
34. Tillmans S. P. Anglo-American relations at the Peace Conference of 1919 / S. P. Tillmans. – Princeton, 1961. – 442 p.
35. Western J. R. The end of european primacy. 1871-1945 / J. R. Western. – New York, 1967. – 573 p.

EUROPEAN COUNTRIES AND THE USA POLICY OVER "OTTOMAN HERITAGE" AFTER THE FIRST WORLD WAR

This paper on the basis of American, British and French sources analyzes the contradictions between the Great Powers in the East during the post-war settlement of 1918-1923. It emphasizes on struggle of the Great Britain, France, the USA, Greece, the Sultan`s government and the Kemalist movement as well as White Russian émigrés to define the status of Constantinople and the regime of the Black Sea Straits.

Keywords: *international relations, foreign policy, Ottoman Empire, International Alliances, Entente, First World War, Bosphorus, Dardanelles, Black Sea Straits, Constantinople.*

ПОЛИТИКА ЕВРОПЕЙСКИХ ГОСУДАРСТВ И США ОТНОСИТЕЛЬНО "ОСМАНСКОГО НАСЛЕДСТВА" ПОСЛЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

На основе американских, британских, французских дипломатических источников проанализировано противоречия великих держав на Востоке во время послевоенного урегулирования 1918-1923 годов. Основное внимание уделяется борьбе Великобритании, Франции, США, Греции, султанского

правительства и кемалистского движения, а также русской белогвардейской эмиграции вокруг определения статуса Константинополя и режима Черноморских проливов.

Ключевые слова: *международные отношения, внешняя политика, Османская империя, международные союзы, Антанта, Первая мировая война, Босфор, Дарданеллы, Черноморские проливы, Константинополь.*